

Eckhard John

Zenekar – karmester nélkül

A moszkvai Perszimfansz (1922-1933)

A Perszimfansz rendhagyó ülésrendje

75 éve, 1911 februárjában, mindaddig példátlan módon, egy szimfonikus zenekar karmester nélkül áll közönség elé. A *Perszimfansz* néven (a *Pervij Szimfonicieszkij Anszambl* /Első Szimfonikus Zenekar/ rövidítése), Moszkvában bemutatkozó zenekart a szakma bámulatosan gyorsan befogadja, sőt, a kortársak egy része euforikusan ünnepli. „Új, a kollektív eszmén alapuló művészeti interpretáció születésének lehetünk tanúi. Az általa felszínre hozott művészi értékek magasan felülmúlják a zenekarok teljesítményének jelenlegi mutatóit. Az új irányzat majd a jövőben bontakozhat ki igazán” – írja Wladimir Vogel, berlini komponista (1927).

A harmincas években azonban a fiatal Szovjet-Oroszország számtalan újszerű és ígéretes kulturális kezdeményezését elsősprő sztálini dikatátúra ezt a reményteljes jövőképet is szertefoszlatta majd.

A Perszimfansz-zenekarnak már a megjelenése, a zenekari csoportok szokásos ülésrendje is feltűnően eltért a koncertlátogató számára megszokottól. A zenészek kissé ovális körben foglaltak helyet. A kör közepén helyezkedtek el a

fafúvósok, egymással szemben, körülöttük a vonósok. A színpad elejére kerülő hegedűsök ilymódon – háttal ültek a közönségnek.

A Perszimfansz volt az első hosszabb időn át működő, sőt intézményként is fennálló, karmester nélküli zenekar. 1922-33 között többszáz koncertet adtak dirigens nélkül. A karmester nélküli zenekar a huszas években egycsapásra a forradalmi Oroszország kulturális törekvéseinek szimbólumává vált. Kiemelkedő művészi teljesítménye egyöntetű csodálatot és elimerést aratott, a karmester-nélküliség elve azonban heves vitákat váltott ki. A vita során érdekes, gyakran a huszas évek meghatározó zenei vonulataival ellentétes frontok formálódtak. A művészi-esztétikai és a politikai szempontok sajátos, feloldhatatlan keveredése sajnos mind a mai napig kihát a zenekar megítélésére. A sematikus értékelések szerint a Perszimfansz nem volt több, mint „a zenei kollektívizmusra irányuló érdekes kísérlet” (Boris Schwarz, 1982), amely, a kommunizmus egész rendszerével együtt bukásra ítéltetett. A dirigálás konzervatív apologetái szerint ugyanis természetszerűleg „Kell egy olyan felelős vezető, aki

összetartja a produkciót. Bizonyos értelemben így igazolódik az a régi hasonlat, mely szerint a dirigens olyan szólista, akinek a hangszere a zenekar.” (Harold C. Schonberg, 1973) A Perszimfansz-történet a zeneirodalomban ma már csupán egy, a karmester szükségességét alátámasztó adalék. Mindennek azonban a tényekhez igen kevés a köze. A Perszimfansz története és hatása sokkal pontosabb rekonstrukciót és elemzést érdemel.

Az alapító: Lev Cejtlin

Lev Cejtlin hegedűművész a forradalom előtt a moszkvai Kuszevickij-zenekar koncertmestere. A karnagy-nélküli zenekar gondolata már ekkor foglalkoztatja. Felfogása szerint a karmester nem fejleszti, sőt ellenkezőleg, inkább gátolja a zenekari zenészek kreativitását. A kamaragyüttes elvein alapuló nagyzenekar dirigens nélkül uralhatná a legnehezebb szimfonikus zenei partitúrákat is.

1919-ben Cejtlin gyakorlati koncepcióját a Művelődési Népbiztosság elé terjeszti. Itt azonban még süket fülekre talál. Terve nem kelti fel sem Anatolij Luna-

csarszkij, sem a zenei osztály élén álló avantgard zeneszerző, Arthur Lourié érdeklődését.

Három évvel később Cejtlin mégis megvalósította álmát, igaz, a szovjet hatóságok támogatása nélkül. Lourié ekkorra már elhagyja a forradalmi Oroszországot. Cejtlin felveszi a kapcsolatot a D.M. Perszon vezetésével álló új moszkvai koncertügynökséggel, a Szimfóniával. Együttműködésük során jön létre 1922-ben, az Új Gazdaságpolitika kezdeti időszakában a Perszifansz. A moszkvai Nagy Színház művészeiből alakult új, karnagy nélküli zenekar 1922. február 13-án tartja bemutatkozó koncertjét a Szakszervezetek Háza híres oszloptermében. A műsoron Beethoven-művek szerepelnek: az *Egmont-nyitány*, a *Hegedűverseny* – a szólista: Lev Cejtlin – és az *Eroica-szimfónia*. A koncertet egy héttel később, 1922. február 22-én a Moszkvai Konzervatórium nagytermében megismétlik. A karmester nélküli koncertek rendkívüli érdeklődést váltottak ki. A siker valósággal elsöpörte az előkészületek során hallható ellenséges hangokat, és a muzikusokban továbbérlelte az állandó együttműködés tervét. A zenekar néhány hónap múlva három további hangverseny tervével jelentkezett. A június 19-i Csajkovszkij-koncertre kis programfüzetük is elkészült. A nyári szünet előtt még két alkalommal álltak nyilvánosság elé: egy Rimszkij-Korszakov- illetve egy Beethoven-esttel (*V., VIII. szimfónia*). A dirigens nélküli produkciók ismét nagy feltűnést váltottak ki, és újra fellángoltak körülötte az elvi viták. Eddigre azonban a zenekar már lelkes híveket mondhat magáénak. Szeptember 4-i hangversenyükről így számol be a kritika:

„Ez a Liszt-Wagner koncert valóságos társadalmi demonstrációvá nőtt. A lelkes, több ezer főnyi közönség nem csupán egy kiváló zenei előadásnak, hanem valami sokkal többnek és fontosabbnak lehetett tanúja. Ez a 75 muzikus nem csupán mesterember, hanem művész, nem csupán zenekari alkalmazott, hanem valamennyi egyenjogú, felelősségteljes előadó. Együttesük egészen rendkívüli jelentőségű, erős társadalmi egységet alkot. (...) Mindent, és minden percet áthat a zenei megoldások legapróbb részleteibe menő, mindenre kiterjedő gondos rendezés, a rendező pedig nem más, mint maga az eleven műre irányuló kollektív abszolút

akarata. (...) Ez a lehető legtökéletesebb művészet. A terem szó szerint együtt haladt ezzel a zárt fronttal. Új szimfonikus tömeghatás, új művészeti ág született.”

Ennek ellenére a kezdeti korszak a nehézségektől sem sem volt mentes. Az elmentábor (pl. a Nagy Színház) részéről néhány kísérlet történt a zenekar aláaknázására. Végül sikerült energikus politikai pártfogót találni az átfogó állami művelődési programokat szorgalmazó Mihail Sz. Boguszlavszkij, személyében, aki a karmester nélküli zenekart intézményesen a Moszkvai Városi Szovjet alárendelte. E koncepciónak megfelelően kezdte meg a Perszifansz vasárnapi koncertsorozatát a munkásközönség számára, 1923. január 1-jén, a Forradalmi Színházban. Már ebben, az 1922-23-as, kezdeti évadban 84 koncertet adtak – természetesen karmester nélkül.

Sorozatos sikerek

A Perszifansz kezdetben elsősorban a hagyományos repertoárra szorítkozott. Kortárs szerzők műveit az 1924-25-ös szezon nyitókoncertjén tűzték műsorra első ízben (Glazunov: *V. Szimfónia*, Stravinsky: *Scherzo Fantastique*, Prokofjev: *I. Zongoraverseny*). 1924-ben a zenekar támogatói megalapították a Perszifansz Baráti Körét, és publikációkban is lándzsát törtek a karmesternélküliség eszméje mellett. 1925. március 2-án, hároméves fennállása alkalmából a zenekar ismét Beethoven-műveket tűzött ünnepi műsorára: ismét az *Egmont-nyitányt*, a *Hegedűversenyt*, valamint a *IX. Szimfóniát*. A koncert után az eddig szkeptikus kritika is az elragadtatás hangján szólalt meg:

„Hallottam velük a Kilencedik Szimfóniát (...) Szerintem a karmesternélküliségé a jövő.(...) Ebben a zenekarban új, ismeretlen erők ébrednek, (...) azáltal, hogy a zenekar egészét egyetlen zenei gondolat, a saját gondolata vezérli; hogy nem kell szolgálai módon alávetnie magát a karmester elképzeléseinek. A jelenség misztikus jellege egyre lenyűgözőbb. A sok önálló szólam, a sok hangszer, a sok emberi kéz csodálatos harmóniában egyesül a zenei dráma során. Lehet, hogy erre csak az orosz lélek képes. A bolsevizmus érdekes produktuma ez.”

Lassan a külföld figyelme is a zenekarra irányul. Miközben Leopold Schmidt, berlini zenekritikus a karmester nélküli

zenekarban az orosz forradalom művészi-etlen torzszülöttjét látja, a szovjet-oroszországi vendégszerepléseikről hazatérő neves német muzikusok lelkesen számolnak be a zenekar rendkívüli és egyedülálló teljesítményéről (Hermann Abendroth). Otto Klemperer szintén lelkesedéssel nyilatkozik róla: „Nagyszerű! Csajkovszkij Patetikus Szimfóniáját nem hallottam még ilyen tökéletes előadásban. Ha így haladunk, nekünk, karmestereknek, lassan valamilyen új foglalatosság után kell néznünk.”

Az átütő sikerű harmadik születésnap koncert eredményeképp a Perszifansz végre hivatalos, állami támogatásban (10 000 rubel) részesült. A munka új lendületet vett. Az 1925-26-os bérleti ciklusban a klasszikus művek mellett több kortárs szerző darabját (Honegger, Majakovszkij, Prokofjev, Strauss, Ravel) is műsorra tűzték. 1926-tól kezdve a koncertjeiket rendszeresen közvetíti a rádió. Rövidesen saját újságjukat is megjelentetik *Perszifansz-Zsurnal* címen. Az ideológiai bírálatok természetesen minduntalan kidomborítják a kollektív szellemben szerveződő társadalom és a karmester nélküli zenekar tökéletes összhangját – az élesedő kulturpolitikai harcok során ez végső soron nem is hátrányos az együttes számára. A Perszifansz felemelkedése, érdekes módon, egy másik társadalmi jelenséggel is korrelál: az emigrációval távozó orosz karmesterek súlyos űrt hagytak maguk után, kevés volt az igazán kvalifikált orosz dirigens. A dirigens nélküli zenekar ugyanakkor a legjobb moszkvai muzikusokat sorakoztatta fel és képezte ki végrehajtó zenészből önálló előadóművésszé. A huszas évek közepén a Perszifansz Moszkva legjobb zenekara.

Prokofjev a zenekarról

1927-ben a zenekarnak sikerül felkérni a kilenc év után az emigrációból hazatérő Prokofjevet művei előadására. Prokofjev 1920. január 20-án érkezik Moszkvába, és már másnap elkezd a próbákat.

„A próbát lényegében Cejtlin vezeti. Nemcsak az első hegedű szólama van előtte a pulton, hanem a teljes partitúra, amibe időnként a többiek is belepillantanak. Néha feláll a második harsona vagy a harmadik kürt: ‘Eltársak, ezt így meg így kellene csinálni.’ A próba egyébként sümán és jó légkörben zajlik.”

Prokofjev részletes naplója (a feljegyzések személyes jellegénél fogva) rendkívül értékes és ritka bepillantást nyújt az együttes munkájába. Prokofjev el van ragadtatva a zene minőségétől, ugyanakkor pontosan látja a buktatókat is.

„*Dirigens nélkül a zenekar természetesen nehezebben halad, mint vezénnyel. Viszont míg máshol a karmester sokat bajlódik a nehezebb részek, a szólamok kidolgozásával, itt mindenki lelkiismeretesen, becsülettel, a saját felelősségére játszik, és betart minden előírást. A szólamokat nem a próbán tanulják meg, a nehéz részeket már otthon átnézik.*”

Egy fárasztó rész kapcsán jegyzi meg a következőt: „*Egy olyan ritardando kidolgozása, ami karmesterrel magától értetődő, itt legalább 20 perc, mivel mindenki a saját elképzelése szerint lassít.*”

Prokofjev a január 22-i, második próbán is igen elégedett a *Le chout-szvit* előadásával: „*A zenekar hangzása szép, kiegyenlített. A hangszerek közti hangerőviszonyok pontosan olyanok, amilyenek szeretném, de ha véletlenül nem olyanok, egy szóra kijavítják. A Perszimfansz ellenségei azt gondolják, hogy karmester nélkül egy akkord sem lehet a helyén, hanem úgy kell szóljon, mintha valami részeg huszár játszaná, arpeggio-szerűen. Lehet; viszont mivel itt minden egyes zenekari tag minden hangot pontosan a helyén játszik, minden szól, és minden pontosan úgy szólal meg, ahogy a szerző akarta.*”

Prokofjev pianistaként is hatalmas sikert aratott a zenekarral. Január 24-i, első közös koncertjükön kizárólag korábbi Prokofjev-művek hangzottak el: a *Le chout-szvit* (1915-20), a *III. zongoraverseny* (1921), és a *Három narancs szerelme-szvit* (1919). A hangversenyt követően Prokofjev ezt jegyezte fel a naplójába: „*A Perszimfansz kiválóan játszik, nagyon tudatosan, világosan, lelkesen és kifejezően (...) A koncert végén a közönség tombol. Soha sehol nem volt még ekkora sikerem.*”

A koncertet január 31-én megismétlik. Hatalmas sikerrel. Egy hét múlva, február 7-én lépnek ismét a közönség elé. A műsor a következő: az új *Nyitány 17 hangszerre* op. 42 (1926), a *II. zongoraverseny* (1913/1924), az *Induló* és a *Scherzo A*

három narancs szerelme-szvitből (1919) és ismét a *Le chout-szvit*. Prokofjev moszkvai fellépése a Perszimfansszal, akkora szenzáció, hogy a próbákön még filmfelvételek is készültek. A koncert ismét „*óriási diadal (...) a közönség felállva, fülsiketítő ovációval ünnepel.*”

Prokofjevnek a Perszimfansz iránti lelkesedése – „*szerintem a világ egyik legjobb együttese*” – kizárólag az együttes zenei kvalitásain alapult. Ebben tekintetben mindig meg is védte a zenekart a támadókkal szemben. Értéktétele független maradt a rendkívüli zenekari formációval kapcsolatos társadalmi-politikai hullámverésektől, jóllehet ezeket is figyelemmel kísérte. Értetlenül szemléli, hogy Lunacsarszkij kulturális minisztériuma megtagadja tőlük a támogatást. „*Kihez forduljon támogatásért egy ilyen kommunisztikus szellemiségű létesítmény, mint a karmester nélküli zenekar, ha nem a Felvilágosító Népbiztossághoz?*”

A megjegyzés az ötéves fennállását ünneplő zenekar jubileumi koncertjéhez (1927. február 10.) kapcsolódik, ahol a hazlátogató Prokofjev is részt vett. Természetesen szenzációszámra ment, hogy az orosz Modernek Stravinsky melletti legfőbb reménysége megtiszteli a karmester nélküli zenekar jubileumát. A korábbi ünnepekhez képest jelentős hangsúlyeltolódás tapasztalható az orosz Modernek irányába. A műsoron szereplő művek közül Szkrjabin *Le poeme de l'extase* és Prokofjev *Szkíta szvitje* volt „*az együttes büszkesége*”. Az ötéves jubileum alkalmából kiadott vaskos könyv (a zenekar az öt év során összesen 170 koncertet adott) részletesen ismerteti a Perszimfansz munkásságát.

Az év további kiemelkedő eseményei a Beethoven-émlékév alkalmából rendezett Beethoven-ciklus, a Prokofjev-búcsúkoncert, és az októberi forradalom tizedik évfordulója alkalmából rendezett ünnepi hangverseny, Jozef Sillinger *Október* op. 9 című szimfonikus rapszódijának ősbemutatójával. (Sillinger, az első orosz jazzzenekar alapítója, a leningrádi Modernek vezető egyénisége.) Az orosz kortárs zene melletti elkötelezettségük jegyében egy másik Sillinger-mű, a *17. Szonáta-rapszódia* is szerepel a műsoron.

Az 1927-es, *A zene a népek életében* című nagy frankfurti kiállításra a Szov-

jetunió külön katalógust jelentetett meg a Perszimfanszról. Ettől kezdve a külföld is egyre növekvő érdeklődéssel fordul a zenekar munkássága felé. A karmester nélküli zenekar létjogosultságáról folyó vita immár nemzetközi méreteket ölt.

A német muzsikuskok vitája

Németországban mindeddig csupán a Szovjetunióban vendégszereplő német művészek elbeszéléseiből ismerhették a Perszimfansz munkásságát. A zenekar érdekes és sikeres kedeményezését és magas művészi színvonalát méltató kritikák ellenére megindult az elvi vita a karmester nélküli zenekar intézményéről. Az ellenzők szerint, karmester nélkül a technikailag tökéletes összjáték is csak mechanikus és gépies lehet. Több karmester is kétségbevonta a zeneművek „szellemi vezetés nélküli” tolmácsolásának művészi értékét (Hermann Abendroth). A kísérletet már csak a próbák nagy száma miatt sem tartották „*kifizetődőnek*” (*Die Musikwelt*, 1924). A pénzügyi ellenérvek mellé sematikus politikai ellenvetések is társultak. A Perszimfansz nem más, mint „*a kommunista ideál megvalósítása a művészet területén*” (Adolf Weissmann), és „*a szovjet kultúra kollektivistista mentalitásának terméke*” (*Neue Musik Zeitung*, 1928), nem művészeti irányzat, hanem inkább a politikai elvek átvitele a zene területére.

1927 után a sematikus támadások mellett egyre több lesz az elimerő méltatás. Egon Petri, zongoraművész, aki gyakran koncertezett vendégként a zenekarral, visszautasítja a végtelen próbákról és a kényszerű-mechanikus muzsikálásról keringő híreszteléseket.

„*A zenekar a legkiválóbb moszkvai zenészekből áll. Nem igaz, hogy a karmester nélküli játékmód mechanikussá, gépiessé tenné őket. Ellenkezőleg, a partitúra ismeretében, nagyon tudatosan és tárgyilagosan játszanak. (...) A velük való játék számomra rendkívüli művészi élmény és kielégülés: itt tapasztalhattam meg először, hogy a szólista, karmesteri közvetítés nélkül, valóban eggyé válik a zenekarral.*”

Sokan elismeréssel méltatták a művek hű tolmácsolását, és rámutattak arra, hogy a zenekar soha nincs kiszolgáltatva köznépszerű vagy magamutogató karmesteri

allűröknek, ezért mindig eleget tehet a szerzők utasításainak. Még a szovjet zenei életet legkritikusabb (és legszakavatottabb) kritikusa is elismeréssel adóznak a zenekar művészi kvalitásai előtt. „*Kár volna, tagadni, hogy ebben az elméletben valóban rejlik egy csöpp, elgondolkodtató igazság...*” (Pult und Takistock 1927).

Az ötlet ragályos

Az események hirtelen felgyorsultak. 1928. április 20-ára a Leipziger Symphonieorchester meghirdette első karmester nélküli koncertjét, nyilvánvalóan a Perszifansz mintájára. Az újonnan alakult New York-i American Symphonic Orchestra ugyancsak karmester nélküli Beethoven-koncerten mutatkozott be, 1928. november 3-án, a Carnegie Hallban, Paul Stassewitsch koncertmester vezetésével. 1928 októberében a würzburgi, majd a genfi, a varsói és a karlsbadi szimfonikus zenekarok is követték a példát.

A Szovjetúnióban természetesen már korábban is történtek kísérletek a modell bevezetésére. A kijevi szimfonikusok (Kijevszkij Szimfanzs, később Ukr Szimfanzs) 1926. december 27-én mutatkoztak be először karmester nélkül (Műsoruk: Kallinyikov *I. szimfónia*, Liszt *Le Préludes* és Beethoven *Hegedűverseny* /Szólista: Lev Cejtlin/) A kijeviek ugyanebben a szezonban még négy, a következőben csak kettő, az 1928-29-es

évadban viszont tíz karmester nélküli hangversenyt is adtak. A 67 tagú együttes 1930-ig működött. A leningrádi, harkovi, bakui, ogyesszai és voronyezsi kísérletek messze elmaradtak a moszkvai Perszifansz mögött.

A Perszifansz-korszak vége

1932. március 31-én a Perszifansz még ünnepi koncertet rendezett fennállása 10 éves jubileuma alkalmából. A következő évben azonban az együttes megszűnt. (Az utolsó hangverseny dátuma: 1933. december 12., műsora: Csajkovszkij *Rómeó és Júlia* – Nyitány, *Hegedűverseny*, és *IV. szimfónia*.) Megszűnésének pontos részleteit homály fedi, azt azonban biztosan tudjuk, hogy fennállásának utolsó öt évében egyre fokozódó nehézségekkel kellett szembenéznie. A repertoárt a 30-as évek irányzatainak megfelelően át kellett formálni a konzervatívabb klasszikus-romantikus irányzatnak megfelelően. A zenekar súlyos anyagi problémákkal küzdött. 1929-ben újságjukat leállították, a koncertek száma csökkent.

Időközben a moszkvai zenei élet, a zenekarok száma is változott. A harmincas évek elejére a kiváló Rádiózenekar (1929-) és a Filharmóniazenekar (1931-) is komoly konkurrencia a Perszifansz számára. A Perszifansz sorsa azonban nem művészeti megfontolásokon alapul, hanem az erősödő sztálini diktatúra kul-

turpolitikájának következménye. 1932-től kezdve a kultúra területén bevezetett számtalan uniformizáló intézkedés, az innovatív kulturális tervek leállítását a hierarchikus-autoriter dirigizmusnak kedvezett.

A zenekar elvesztette fő politikai patrónusait: Arnold Cukker, szóvivőjük és propagandistájuk, fő ideológiai menedzserük, aki a zenekar ügyét korábban a befolyásos pártkörökben is egyengette, 1928-ban megvált a zenekartól. Legfontosabb pártfogójuk, Mihail Boguszlavszkij, a trockista ellenzékhez csatlakozott, ezért 1928-ban Szibériába száműzték, majd később, 1937-ben, a második moszkvai kirakatperben halálra ítélték és kivégezték.

Támogatók és jó kapcsolatok nélkül a zenekar nem tudott talpon maradni az erős konzervatív lobbival szemben. Ismét támadásba lendültek a régi ellenfelek (Golovanov, Szaradcev, Malko, Szabanejev), míg végül sikerült teljesen kihúzni a talajt az együttes lába alól. Az új kultúrpolitika már csak a konkurrens, hagyományos módon dirigált zenekarokat támogatta. Könnyen belátható, hogy a korabeli Szovjetúnióban, ahol a társadalmi fejlődés a sztálinizmusba torkollott, ahol a zenei élet is a társadalmat dirigáló teljhatalmú karmester befolyása alá került, egy karmester nélküli együttesnek aligha lehetett létjogosultsága többé...

(Das Orchester, 1997/11.)

CORPUS

HANGSZERKERESKEDÉS ÉS JAVÍTÓMŰHELY

F. Lorée, H. Selmer, J. Püchner, Moosman, Fox,
Leblanc, Moeck, Küng, Mollenhauer, Aulos,
The Early Music Shop

Nyitvatartás: hétfőtől péntekig 9-18 óráig

Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola

1052 Budapest, Semmelweis utca 12. - Telefon: (36-1) 118-2044 - Telefon/fax: (36-1) 266-6547